

Левченко Ю. О. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1124-9517>

Соціальна та правова сутність булінгу

Мета статті – проаналізувати поняття булінгу, визначити його соціальну та правову сутність, на підставі здійсненого аналізу сформулювати власну дефініцію булінгу. **Методологія.** Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання соціально-правових явищ і процесів. Зокрема, це такі методи, як історико-правовий, діалектичний, формально-логічний, системно-структурний, статистичний тощо. Теоретичним підґрунтям цієї публікації стали праці вітчизняних та іноземних учених, присвячені питанням дослідження булінгу. **Наукова новизна** публікації полягає в тому, що вперше комплексно досліджено визначення булінгу, виокремлено його види, фази розвитку (драбина булінгу), сформульовано власну дефініцію поняття булінгу. **Висновки.** Якщо у світі проблему шкільного цькування почали досліджувати з 80-х років минулого століття, то науковий інтерес українських дослідників до цього питання активізувався лише в останнє десятиліття (перші дослідження в Україні розпочато лише 2005 року). Зазначене пов'язано насамперед з тим, що булінг серед українських школярів набув значного поширення (або ж, можливо, суспільство частіше стає свідком виявів булінгу внаслідок потрапляння жакливих відео в мережу. За даними ВООЗ, Україна входить у першу десятку країн Європи за його поширеністю поміж школярами віком 11–15 років. Невтішні показники змушують замислитися над проблемою всіх, хто може посприяти її розв'язанню: батьків, педагогічних працівників, правозахисників, психологів і, безперечно, управлінців, які формують політику в галузі освіти. Однак для розроблення ефективних механізмів протидії шкільному цькуванню, необхідно оперувати об'єктивними й актуальними даними щодо поточної ситуації, пов'язаної з відповідним явищем, розуміти його соціальну та правову сутність.

Ключові слова: булінг; насильство; шкільне насильство; фізичне насильство; економічне насильство; сексуальне насильство; психологічне насильство; фази розвитку булінгу; мобінг.

Вступ

Явище насильства має давню історію, що починається від часу появи людини й суспільства, майнових класів і держав. Давні історичні пам'ятки містять згадки, згідно з якими діти зазнавали різних форм насильства ще в Стародавньому Сході. Зокрема, убивство новонародженого розглядали як рішення щодо зменшення кількості дітей. Нині цей акт насильства вважають злочином, проте в період виникнення та існування рабовласницької формації це був звичний метод профілактики надмірного зростання чисельності населення шляхом фізичного знищення беззахисної істоти (Buchner et al., 2007, p. 74).

У різних галузях знань увагу зосереджують на різних аспектах насильства. Так, юриспруденція акцентує на порушенні правових норм, соціологія виявляє причини й поширеність насильства як соціальної девіації та визначає його як явище дискримінації особи, сім'ї, утиск або обмеження їхніх прав і свобод. З економічної позиції насильство можна розглядати як незаконну дію, яка приносить значно більший прибуток, ніж законні види діяльності в певній сфері. У філософії насильство визначають як застосування сили або загрозу її застосування, як зведення сили в закон людських відносин.

Серед типів насильства виокремлюють: насильство індивідуальне й колективне; явне і

неявне (приховане); реальне й уявне; одноразове, багаторазове, що триває протягом років, тощо.

Отже, поняття «насильство» вчені різних галузей знань розглядають по-різному: від вузького значення (завдання фізичної шкоди іншій особі) до всеосяжної категорії – утиск прав людини. Насильство може виявлятися в різних формах: від нав'язування прізвиська й образливого погляду – до вбивства. Одиниці вимірювання ступеня насильства немає, проте масштаби його повсякчас розширюються. Воно має універсальний характер. Його об'єктом може стати будь-яка людина, будь-яка сім'я, незалежно від їхнього соціального становища, рівня життя, місця проживання.

Мета і завдання дослідження

Мета публікації – дослідити поняття, зміст і сутність булінгу. Для реалізації зазначеної мети виконано такі завдання: проаналізовано визначення булінгу, його соціальну та правову сутність, визначено види булінгу, окремо розглянуто поняття мобінгу.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що питання профілактики булінгу досліджували у своїх працях іноземні вчені, зокрема: Д. Ольвеус, М. Сольберг, М. Шафер та ін. Проблеми насильства в освітньому середовищі на сучасному етапі присвятили роботи такі вітчизняні вчені, як: О. Барліт, Є. Бафія, Б. Братусь, С. Бурова, О. Дроздов, М. Дмитренко, С. Землюкова,

О. Лавриненко, Д. Ольшанський, В. Панок, В. Ролінський, В. Синьов, С. Стельмах, Я. Сухенко, А. Фройда, А. Чернякова та ін.

Виклад основного матеріалу

Дослідження проблеми такої форми насильства, як булінг, розпочалося порівняно нещодавно, у 60–70-ті роки ХХ століття, коли суспільство замислилося над наявністю зв'язку між явищами девіантною та агресивною поведінки в соціумі й тим, як людину виховують, як вона зростає та навчається протягом шкільних років, стало усвідомлювати важливість вивчення причин і наслідків цього явища, щоб отримати важелі впливу та контролю за ситуацією. Дослідження доводять, що булінг можна вважати першим кроком до справжнього насильства й злочинної поведінки. Так, 60 % із тих, кого було визначено як кривдника в 6–9 класах, мали хоча б одну судимість у віці до 24 років, а 35–40 % – три або більше серйозних злочинів на момент досягнення віку 25 років (Sempson, 2008, p. 49).

Насильницькі дії, незалежно від видів і форм вияву, можуть бути одноразовими чи регулярно повторюватися. Проте коли насилля стає систематичним і має на меті закріпити владу й авторитет шляхом приниження та знецінення іншої особи в її власних очах й очах інших людей, то для позначення цього явища використовують поняття «булінг».

Перша згадка про насилля в дитячому колективі сягає ще XVI століття, а перша наукова публікація про булінг з'явилася понад сто років тому – 1905 року (Zhebrova, 2016, p. 17).

Феномен шкільного насильства, або булінгу, як самостійний об'єкт наукового дослідження вперше з'явився в наукових працях скандинавських учених, що присвячені вивченню цькування, опису видів, форм і циклу насильства, а також розробленню комплексу заходів із запобігання та зниження рівня його поширення.

Термін «булінг» походить від англійського дієслова «to bully». Відповідно до визначення Кембриджського словника англійської мови, дієслово «to bully» має таке значення: «ображати або залякувати когось, хто є меншим або менш впливовим, ніж ви, досить часто примушування такої особи до небажаних дій» ("Meaning of 'bully'", 1998). Оксфордський словник визначає дієслово «to bully» як «прагнути завдати шкоду, залякати або примусити до небажаної дії вразливу особу або особу, яка сприймається як така» ("Meaning of 'bully'", 1998). Українською мовою цей термін перекладають як «залякування», «цькування». Відмітною ознакою булінгу є систематичні акти знущання з боку однієї особи чи групи осіб з індивіда, який не може себе захистити.

Булінг є явищем інтернаціональним, його досліджують учені різних країн: США, Великої Британії, Канади, Норвегії, Фінляндії тощо. Знаний науковець І. Кон стверджує, що протягом останніх 20 років «булінг» став міжнародним соціально-психологічним і педагогічним терміном, який позначає складну сукупність соціальних, психологічних, кримінологічних і правових проблем ("Focus on bullying", 1998, p. 15).

Однак в Україні проблему булінгу лише починають вивчати. Вітчизняні дослідження здійснюють у напрямі педагогіки та психології, вони ґрунтуються на закордонних розробках теорії булінгу.

У науковій літературі, присвяченій питанням булінгу, представлено чимало визначень цього явища. Х. Лейманн тлумачить булінг як «соціальну взаємодію, через яку одна людина (іноді декілька) зазнають нападів іншої людини (іноді декількох, але переважно не більше ніж чотирьох) майже щодня впродовж тривалого періоду (декількох місяців), що формує в жертви стан безпомічності й виключення з групи» (Randall, 2001).

Дослідники О. Морозов, Д. Булда та М. Бородаєва визначають булінг як агресивне переслідування одного з членів колективу іншими членами колективу або його частиною (Moroz, 2010, p. 262-263).

На думку В. Пономарьова й О. Ожійової, така агресивна поведінка може виявлятися як у фізичному, так і в психологічному або комбінованому (фізичному та психологічному) насильстві. Крім того, О. Ожійова вважає, що такі дії вчиняють з певною особливою метою (Popomarev, 2013, p. 126).

Булінг Т. тлумачить Докукіна як агресивну поведінку однієї людини щодо іншої з метою заподіяти останній моральну або фізичну шкоду, принизити і в такий спосіб утвердити свою владу (Dokunina).

Д. А. Лейн визначив поняття булінгу, як тривале фізичне або психічне насильство з боку одного індивіда або групи щодо іншого індивіда, який не здатний захистити себе в певній ситуації (Leyn).

Норвезький психолог Д. Ольвеус 1993 року опублікував визначення булінгу в середовищі дітей і підлітків, яке стало загальноприйнятим: це навмисна, систематично повторювана агресивна поведінка, що ґрунтується на нерівності соціальної влади або фізичної сили (Olweus, 1993).

Л. Кішлі вважає, що основними характеристиками булінгу є емоційне приниження, образа почуттів людини, що призводить до виключення її з групи. Дослідниця зазначає, що булінг – це агресивна поведінка, яка спрямована на приниження почуттів, висловлювання негативних емоцій і принизливих оцінок щодо іншої людини.

Водночас булінг не є порушенням закону, адже законодавство переважно не встановлює відповідальність за таку поведінку.

На думку А. Король, усі дії, які є булінгом, попри їх різноманіття, мають спільні риси:

1) дисбаланс влади, тобто кривдник і жертва обов'язково різні за соціальним статусом, фізичною чи психологічною адаптованістю до середовища, різної статі, раси, релігії, сексуальної орієнтації тощо;

2) намір нашкодити, тобто кривдник навмисно завдає емоційного чи фізичного болю потерпілому, насолоджується, спостерігаючи це;

3) погроза подальшої агресії, тобто кривдник і жертва розуміють, що це не перший і не останній випадок знущання (Korol, 2009, p. 84-93).

За ознакою усвідомленості власних дій булінг можна поділити на:

– усвідомлений, тобто особа, яка вчиняє насильство, усвідомлює серйозність власних дій та їх наслідки;

– неусвідомлений, коли особа не сприймає власні дії як насильницькі, а вважає їх жартами або грою.

Пропонуємо поділити булінг за кількістю учасників:

– одноособовий (індивідуальний), коли булером є одна особа;

– групове, коли акти насильства здійснюють дві особи й більше (колектив).

Також булінг може виявлятися в різних формах. Він може бути:

– фізичним – завдання ударів, штовхання, пошкодження або крадіжка власності;

– словесним – глузування або висловлювання, якими ображають стать, расу або сексуальну орієнтацію;

– соціальним – виключення інших із групи чи поширення пліток або чуток;

– у письмовій формі – написання записок або знаків, що завдають болю чи є образливими;

– електронним (кібербулінг) – поширення чуток та образливих коментарів з використанням електронної пошти, мобільних телефонів (наприклад, надсилання SMS) і сайтів соціальних мереж.

Із цього ракурсу булінг поділяють залежно від середовища, де відбувається насильство, на реальний та віртуальний.

Кібербулінг (належить до віртуального виду насильства) – це електронне повідомлення, яке:

– використовують, щоб вивести з рівноваги, залякати або збентежити іншу особу;

– використовують електронну пошту, мобільні телефони, SMS і сайти соціальних мереж для залякування, збентеження, соціального виключення та завдання шкоди репутації та дружнім стосункам;

– передбачає приниження, образи, а також може передбачати поширення чуток, розкриття

приватної інформації, фотографій чи відео або містити погрози завдати шкоду;

– завжди є агресивним і завдає болю ("Bulinh - my vsi mozhemo", 2013, p. 3).

Американські дослідниці Р. Ковальські, С. Лімбер і П. Агатстон пропонують деталізованішу характеристику кібербулінгу, виокремлюють вісім типів такої поведінки ("Stop shkilnyi teror", 2017, p. 14-17):

– перепалки, або флеймінг, – обмін стислими гнівними й запальними репліками, використовуючи комунікаційні технології;

– нападки, постійні виснажливі атаки – переважно у вигляді повторюваних образливих повідомлень, спрямованих на жертву;

– обмовлення, зведення наклепів – поширення принизливої неправдивої інформації з використанням комп'ютерних технологій;

– самозванство – булер позиціонує себе як жертву, використовуючи пароль доступу до її акаунта в соціальних мережах, блогу, пошти тощо, а потім здійснює негативну комунікацію;

– ошуканство – отримання персональної інформації в міжособовій комунікації, передання її (текстів, фото, відео) у публічну зону Інтернету;

– відчуження (остракізм), ізоляція – виключення з групи, яке наражає на емоційні негаразди, аж до повного емоційного руйнування дитини;

– кіберпереслідування – це дії з прихованого вистежування переслідуваних, учинених переважно нишком, анонімно, з метою організації злочинних дій на кшталт спроб зґвалтування, фізичного насильства, побиття;

– хепіслепінг – будь-які відеоролики, у яких записані реальні напади.

Слід зазначити, що цей вид цькування небезпечний ще й тим, що дорослі (батьки, вчителі та інші) здебільшого не можуть надати адекватної допомоги, оскільки не володіють досвідом і знаннями щодо такої комунікації в кіберпросторі. Тому діти переважно не звертаються за допомогою до дорослих.

У школах провінції Онтаріо від директорів вимагають реагувати на випадки кібербулінгу, якщо це впливає на атмосферу в школі. Тобто, якщо учень є жертвою булінгу та збентежений через розсилання електронного повідомлення про нього чи неї іншим учням школи, такий учень може не мати бажання надалі відвідувати школу. Тому, на нашу думку, булінг є неприпустимим незалежно від форми вияву.

Основною причиною булінгу є відмінність, несхожість жертви з іншими: нетиповість зовнішності, поведінки, одягу, стилю, соціального стану тощо. Тобто цькуванням діти реагують на особливості жертви, на те, що відрізняє її від інших (Hradova, & Artamonova, 2020, p. 88).

Булінг виявляється через різні форми насильства, які вчиняють систематично стосовно однієї і тієї самої особи.

Це можуть бути вияви:

1) фізичного насильства, що охоплює штовхання, зачіпання, підніжки, бійки, стусани, ляпаси, удари й інші дії, які завдають болю, тілесні ушкодження тощо.

Наприклад, підлітки повсякчас очікували школяра на подвір'ї закладу освіти й били за надмірно високі, на їхню думку, досягнення в навчанні;

2) психологічного насильства, що передбачає образи, поширення неправдивих чуток, глузування, залякування, ізоляцію, ігнорування, бойкот, відмову від спілкування, погрози, маніпуляції, шантаж. Наприклад, група дівчаток у класі обговорює вечірку у вихідні й обмінюється фотографіями, не зважаючи на одну дівчинку, яку діти вирішили не запрошувати, удаючи, що її не існує. Таке ігнорування повторюють щоразу;

3) економічного насильства, що охоплює дрібні крадіжки, пошкодження або знищення особистих речей, вимагання грошей, їжі. Наприклад, дванадцятирічного хлопчика останнім часом постійно ображають однокласники. Вони забирають у нього гроші, змушують щодня просити гроші. Він боїться про це розповісти комусь, тому що старші діти йому погрожували, що поб'ють якщо він кому-небудь про це скаже;

4) сексуального насильства, що передбачає образливі жести, висловлювання, прізвиська, жарти, погрози, поширення чуток, обмацування сексуального (інтимного) характеру та/або змісту тощо. Наприклад, учень 6-го класу постійно вживає слова із сексуальним підтекстом, у присутності дітей і вчителів імітує дій сексуального характеру, повторює ці дії стосовно однокласників (Tilikina, 2019).

Булінг – проблема, яка не має кордонів і рангів. Виникнення цього явища залежить від готовності найсильніших особистостей дозволити собі знущання над обраними об'єктами, проте є і інший бік цього явища – наскільки об'єкт булінгу готовий зазнати знущань і не готовий просити допомоги або протидіяти самостійно (Marianovska, 2019, p. 151).

Булінг активізується тоді, коли дисбаланс сил між людьми. Дисбаланс може означати, що один з учнів є старшим за віком, належить до іншої раси або має більше друзів, ніж інший.

В освітньому середовищі булінг відбувається не тільки між учнями/ученицями. Специфічною проблемою в освітньому середовищі є булінг з боку вчителів стосовно учнів або батьків. Такий булінг може виявлятися через систематичні дії: необґрунтоване заниження оцінок, систематичне ігнорування думки учня або його дій, вішання «ярликів» на учнів, застосування принизливих

слів, залякування. Іноді об'єктом такого булінгу (цькування) може бути весь клас або група, а подеколи учні зазнають булінгу з боку одразу декількох учителів. Таку форму поведінки вчителя можуть наслідувати й інші учні, що переростає в колективний булінг жертви.

Булінг розвивається за певною схемою та має декілька фаз розвитку, які можна зобразити як «Драбину булінгу» (див. рис.) ("Spiral bullinħa", 2019).

Кожна сходинка цієї драбини відповідає певному етапу розвитку булінгу, емоційному стану жертви й певним діям кривдника.

Попередня фаза булінгу – це формування булінг-спільноти. У цій фазі відбувається ідентифікація мішені булінгу (1), тобто виявляється учень, який має певні відмінності від інших, його сприймають як того, хто не відповідає загальноприйнятим нормам або «не такий, як інші». Однією з причин початкового булінгу можуть бути слабкі соціальні вміння та навички дітей, коли вони не вміють домовлятися, просити допомоги, ділитися думками чи тим, що їх тривожить, розпізнавати свої почуття та стани інших дітей через міміку, жести, інтонації. Важливо, що для формування булінгу потрібне схвалення або мовчазна підтримка дій булера іншими – спостерігачами.

Приєднання спостерігачів до цькування формує «коло булінгу», яке поглиблює булінг, знижуючи під груповим тиском співпереживання стосовно жертви (пригнічення емпатії) і погіршуючи стан жертви. Потім виникає сварка або конфлікт (2). У класі відбуваються поодинокі явища, після яких ситуація повертається до норми. Через певний час у класі повторюються схожі випадки – повторення жорстоких дій (3), коли стає помітним, як розподілено владу серед учнів у класі. Унаслідок цього спостерігається самозахист сторін булінгу (цькування) (4). Не залежно від ролі, у якій знаходиться кожен з учасників булінгу, кожен намагається себе захистити: кривдник – нападами, жертва – замкнутістю, втечею від реальності, демонструє пасивну поведінку, не чинить спротиву нападам і знущанню. Саме відсутність спротиву жертви внаслідок слабого розвитку соціальних умінь робить для нападника жертву зручною для реалізації викривлених способів самоствердження через домінування та приниження.

Друга фаза – це фаза власне булінгу. Ця фаза передбачає, по-перше, навмисні (свідомі) загрози з боку кривдника (5) – посилюються напади проти одного учня/учениці. Використовують будь-яку можливість познущатися. По-друге, спостерігається зростання невпевненості в собі жертви – коли мішень булінгу дедалі сильніше відчуває невпевненість у собі. Про те, від чого учень-жертва/учениця-жертва страждає, він/вона нікому

не розповідає. Після другої фази булінгу відбувається «переломом» жертви, коли учень або учениця, які зазнали цькування, перестають чинити опір – і настає третя фаза булінгу – пікова фаза. У цій фазі статус мішені (жертви) за учнем/ученицею закріплюється, починається самобичування. Відбувається ізоляція жертви (7) – булінг переходить з активної форми в пасивну, тобто вияви булінгу стають менш помітними.

Наступним етапом стає саморуйнування жертви (8) – зовні ситуація в класі (групі) видається спокійною, явних конфліктів або сварок немає, але в жертви булінгу розвивається тривалий стрес.

Четверта фаза булінгу – найвища, коли починається виключення жертви (9) зі шкільного

колективу, жертва булінгу може почати пропускати навчальні заняття. На цьому етапі кривдник переслідує тільки одну мету – щоб його жертва покинула клас (групу), заклад освіти. Наслідком цього стає «хвороба» жертви (10), яка виявляється найчастіше поза закладом освіти (психічні розлади, тривожність, фізичне нездужання психосоматичного походження тощо). Проте булінг може відбуватися й за іншою схемою, не включаючи певні стадії цього процесу. Втручання або переривання цього процесу можливе на будь-якій зі сходинок, тому важливо вчасно розпізнати булінг і зупинити його на ранніх стадіях, коли ситуація не дійшла до найвищої сходинки ("Drabyna bulinhu").

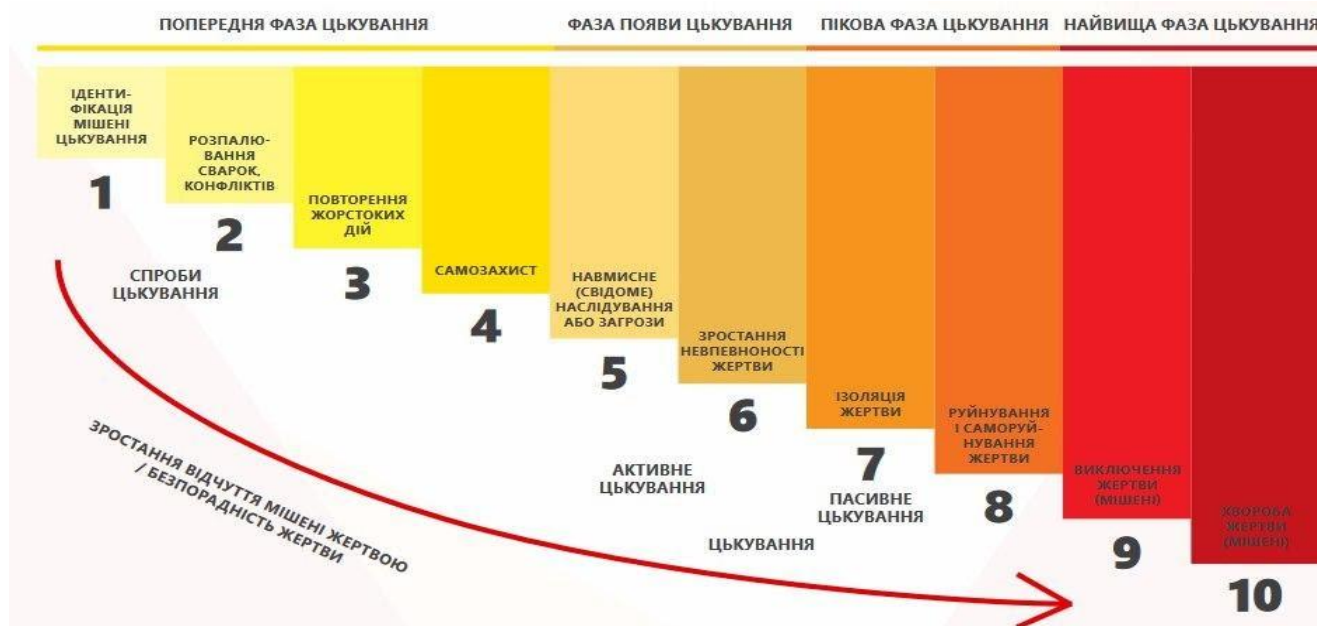

Рис. Драбина булінгу

Поширеним стає поняття мобінгу, яке науковці трактують по-різному. Прихильники першого підходу вважають мобінгом дії менш радикальні, ніж булінг: такі, як непристойні жарти, плітки. Прибічники другого підходу керуються кількісним показником безпосередніх «переслідувачів», називаючи мобінгом саме групові дії, а термін «булінг», на їхню думку, можна використовувати ширше щодо нападів будь-якого характеру (Léyn).

Мобінг можуть здійснювати не лише стосовно учасників освітнього процесу, а й на робочому місці.

Мобінг (від англ. mob – юрба) – систематичне цькування, психологічний терор, форма психологічного тиску у вигляді цькування співробітника в колективі, зазвичай з метою його звільнення. Цей термін на початку 1980-х років увів в обіг психолог і медик, доктор Ханц Лейман,

який провів дослідження цього явища на робочих місцях у Швеції.

Відомими є випадки, коли співробітники свідомо пошкоджували майно жертви, викидали її документи, ховали речі, псували техніку, видаляли потрібні файли, фізично переслідували в робочий та позаробочий час (зокрема по телефону), сексуально переслідували. Нерідко жертвами мобінгу стають молоді фахівці, які щойно прийшли на роботу в новий колектив. Такими жертвами можуть стати й працівники передпенсійного віку. Мобінг трапляється не тільки в приватних структурах, а й у державному секторі. Виявлено, що чим більший стаж державної служби, тим вищим є ризик застосування мобінгу з боку безпосереднього керівника, що виявляється переважно як надмірне завантаження роботою, порівняно з іншими працівниками, та/або доручення завдань,

які не відповідають рівню компетенції. Також керівник частіше застосовує мобінг до жінок, ніж до чоловіків.

Виокремлюють такі різновиди мобінгу:

1) вертикальний – колектив іде війною проти керівника, або ж начальник цькує працівника, який йому не імponує (босинг – від англ. boss);

2) горизонтальний – передбачає цькування колективом одного з працівників;

3) змішаний – коли цькують і по вертикалі, і по горизонталі. Образливі слова, ігнорування, непристойні жарти та коментарі, надмірна прискіпливість, бойкоти, небажання надавати інформацію, цькування перед усім колективом, доноси, плітки – це «легкі» вияви мобінгу.

Слід зауважити, що мобінг може бути свідомий (навмисний) і несвідомий (стихийний).

Свідомий мобінг передбачає цілеспрямовані дії, що мають конкретну, чітко сформульовану мету: створити людині такі умови, аби вона звільнилася із займаної посади. У такому випадку найчастіше йдеться про корисливі мотиви: обійняти чийсь посаду, привести на неї когось зі «своїх», вислужитися перед керівництвом.

Несвідомий – коли людина не усвідомлює, що здійснює цькування. Коли хтось із колег викликає в неї постійне роздратування, воно накопичується і мимоволі виявляється ззовні.

Мобінг може бути латентний і відкритий, індивідуальний і груповий. А ще хронічний, або самовідроджуваний, – коли, виживши одного колегу, й колектив береться за нову жертву. Так само може поводитися «серійний булер-кілер» (такими переважно є керівники відділів), який «знищує» жертву за жертвою. Нерідко трапляються булери-вампіри. Їх цікавить переважно процес, а не результат у вигляді звільнення колеги чи підлеглого. Основні способи виживання людини з роботи такі: відмова в допомозі та спілкуванні; ігнорування прохань; негласний бойкот; припинення ділових контактів; провокування стресових ситуацій; приниження тощо. Ті, хто здійснює мобінг, регулярно ставлять під сумнів професійну компетентність колеги; ігнорують його успіхи; за його досягнення хвалять інших; сприяють, аби працівник був навантажений неприємними йому обов'язками тощо. Дієвими є і дрібні дії: переплутати папери; видалити потрібні файли; зіпсувати техніку; «заморити» улюблені квіти; поширити плітки, що ганьблять людину; не покликати до телефону; не передати важливу інформацію; зробити об'єктом глузувань або неоднозначних жартів.

Унаслідок цькування на роботі може виникнути відчуття соціальної неповноцінності; захворювання на нервовому підґрунті; розлади сну; нервові зриви; депресивні стани; інфаркти й навіть самогубство. Відчуття «всі проти мене» руйнує психіку людини, фатально впливає на її

самооцінку. Працівник починає сумніватися в собі, власній компетентності, здатності порозумітися з іншими людьми. Найпарадоксальніше, що людина, яка зазнає систематичного цькування, інколи зятято не хоче йти з роботи. Боротьба заради боротьби призводить до схиблення психіки: прагнення «перемогти» глобалізується та перетворюється на супермету. Виникає ілюзія, що вона більше ніколи не зможе знайти собі «місце під сонцем». У жертви мобінгу може розвинутися підозріливість на межі параної, коли рядові й навіть рутинні негаразди та збої в робочому процесі починають здаватися підступами ворогів, а в невинному зауваженні вчуваються іронія, сарказм і прихована критика. Виснаження нервової системи неминуче позначається на якості роботи.

Таким чином, на момент звільнення ні в кого не виникає сумніву в правомірності такого фіналу. Протягом тривалого часу потому людина ще може перебувати в стані посттравматичного стресу. Невпевненість у собі згодом може серйозно нашкодити на новому робочому місці й позначитися на подальшій долі. У цій тривалій психологічній війні не буває переможців: жертва знесилена й нерідко хвора; страждають її рідні та близькі. Організація, у якій таке сталося, зазнає матеріальних і моральних втрат: збитки через зниження продуктивності праці; підірвана репутація; звільнення (іноді трохи відстрочене) професіоналів, які не хочуть, з одного боку, брати участі в таких іграх, з іншого – ставати наступною жертвою.

Іноді не розрізняють явища конфлікту й булінгу. Конфлікт виникає, коли між двома чи кількома особами незгода, розбіжність думок або різні погляди. Конфлікт між учнями не завжди означає, що це булінг. Діти в ранньому віці вчать розуміти, що інші люди можуть мати іншу думку, ніж їхня власна, але розвиток цієї здатності сприймати іншу думку потребує часу, і цей процес триває до початку повноліття. Під час конфлікту кожна особа вільно висловлює свої погляди, то ж дисбалансу сил немає. Кожен відчуває, що може вільно обстоювати власну позицію. Засоби, якими люди вирішують конфлікт, може зробити його позитивним або негативним. Конфлікт стає негативним, коли особа поводить себе агресивно й виявляє це висловлюваннями чи діями, які завдають болю. Після цього конфлікт стає агресивною взаємодією. Конфлікт переростає в булінг, лише коли він повторюється знову й знову, виникає дисбаланс сил. Згодом може сформуватися схема поведінки, за якої особа, що поводить себе агресивно в конфлікті, продовжує так діяти або навіть загострює конфлікт. Особа, на яку спрямований агресивний конфлікт, може почуватися дедалі менше здатною висловити

власну думку. Саме тоді негативний конфлікт може перетворитися на булінг. Школа буде реагувати на булінг і конфлікт по-різному.

Нині в освітньому середовищі більшості шкіл переважають застарілі підходи до дисципліни, які ґрунтуються на системі покарань і заохочень, створюють змагальне середовище, використовують стигматизацію учнів (Alokhin, 2019, p. 89).

Наприклад, у разі конфлікту працівник школи може спробувати зібрати учнів, щоб кожен з них розповів свою версію подій, і допомогти їм спільно вирішити ситуацію. У випадку булінгу директор школи розгляне доцільність накладання прогресивних дисциплінарних заходів, які можуть передбачати відсторонення від занять або виключення зі школи.

Отже, булінг завжди має на меті: знищити, скривдити, деморалізувати, підкорити, викликати страх у жертви. В одному випадку це можуть бути систематичні словесні образи, вияви зневаги, знущання з когось. В іншому випадку наслідки можуть набувати форм вибивання, відбирання або пошкодження речей, приниження гідності тощо. Зазначені фізичні або словесні дії притаманні прямому булінгу. Зокрема, необхідно виокремити ще й непрямий булінг. Він виявляється через маніпулятивну поведінку, поширення пліток, відомостей, виключення зі спілкування певного кола осіб, спільних занять (хобі), ігор, ігнорування, бойкот.

Соціальну структуру булінгу можна розглядати крізь призму причин цього явища, переважна більшість яких має соціальне спрямування:

наявність у суспільстві фактично неконтрольованої пропаганди насильства та жорстокості; відсутність реальних дій, спрямованих на підвищення матеріального добробуту сімей; незадовільний стан роботи щодо підвищення рівня правової культури громадян; відсутність всебічної пропаганди ідей ненасильницького співіснування тощо.

Наукова новизна

Наукова новизна публікації полягає в тому, що вперше комплексно досліджено визначення поняття булінгу, виокремлено його види, визначено фази його розвитку (драбина булінгу), сформульовано авторську дефініцію поняття боулінгу.

Висновок

Булінг – це один із видів насильства, який має навмисний характер, виявляється в тривалій агресії, пов'язаній з повторюваними діями фізичного, психічного, економічного, сексуального спрямування з боку особи або групи осіб, які мають певні переваги (фізичні, психологічні тощо), з можливим використанням технічних засобів, які вчиняють з певною метою (залякування особи, покарання за вчинення якогось діяння, моральне приниження, примушування зізнатися в чомусь тощо), що спричиняє різні (соціальні, матеріальні, моральні, фізіологічні, психологічні тощо) негативні наслідки та є небезпечним для життя та здоров'я особи.

REFERENCES

- Alokhin, M. (2019). Antybulinhovi praktyky v shkoli: sotsialno-pedahohichniy kontekst [Anti-bullying practices in school: socio-pedagogical context]. *Pedahohichniy protses: teoriia i praktyka, Pedagogical process: theory and practice*, 1-2(64-65), 85-91. Retrieved from <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/925043.pdf>. doi: 10.28925/2078-1687.2019.1-2.8592 [in Ukrainian].
- Buchner, G., Cizek, B., & Gossweiner, V. (et al.). (2007). *Grundlagen zu Gewalt in der Familie*. München. Retrieved from <https://www.fachportal/paedagogik.de/literatur/vollanzeige.html?FId=601624#vollanzeige>.
- Bulinh - my vsi mozhero dopomohty tse zupynyty [Bullying - we can all help stop this]. (2013). Vesna (n.d.). www.edu.gov.on.ca. Retrieved from <http://www.edu.gov.on.ca/eng/multi/ukrainian/bullyinguk.pdf> [in Ukrainian].
- Dokunina, T.V. Bulling - travlia v shkole [Bullying - is bullying at school]. *Sait "Beloruskaia organizatsiia vrachey", Site "Belarusian Organization of Doctors"*. Retrieved from http://belasma.gippokrat.by/bottom_news_block/children/bulling-v-shkolah/index.htm [in Russian].
- Drabyna bulinhu [Bullying ladder]. (n.d.). nupp.edu.ua. Retrieved from <https://nupp.edu.ua/uploads/files/0/main/deps/ps/buling/module1/drabina-bulingu.pdf> [in Ukrainian].
- Focus on bullying: A prevention program for elementary school communities*. (1998). Victoria: British Columbia Ministry of Education.
- Hradova, Yu.V., & Artamonova, M.H. (2020). Konstytutsiino-pravovi zasady protydii bulinhu v Ukraini [Constitutional and legal principles of combating bullying in Ukraine]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina, Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University*, 29, 84-92. doi: 10.10.26565/2075-1834-2020-29-10 [in Ukrainian].
- Korol, A. (2009). Prychyny ta naslidky yavlyshcha bulinhu [Causes and consequences of bullying]. *Vidnovne pravosuddia v Ukraini, Restorative justice in Ukraine*, 1-2(13), 84-93. Retrieved from https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/poperedzhenya_dl/buling_article.Pdf [in Ukrainian].
- Leyn, D.A. *Shkolnaia travlia (bullying) [Bullying as a type of torture among minors]*. Retrieved from <http://www.zipsites.ru/psy/psyib/info.php?414> [in Russian].

- Main definition of "bully" in English. (n.d.). *en.oxforddictionaries.com*. Retrieved from <https://en.oxforddictionaries.com/definition/bully>.
- Marianovska, V.V. (2019). Bulinh: vitchyzniani ta zakordonnyi dosvid [Bullying: domestic and foreign experience]. *Obzor ekonomiki i menedzmenta transporta, Review of Transport Economics and Management*, 2(18), 147-154. doi: <https://doi.org/10.15802/rtem.v18i2.190706> [in Ukrainian].
- Meaning of "bully" in the English Dictionariy. (1998). (n.d.). *dictionari.cambridge.org*. Retrieved from <https://dictionari.cambridge.org/dictionary/english/bully?q=buling#translations>.
- Morozov, O.A. (2010). Osobennosti bullinga i mobbinga v Rosii [Features of bullying and mobbing in Russia]. *Aktualnye problemy aviatsii i kosmonavтики, Actual problems of aviation and astronautics*, 6, 262-263 [in Russian].
- Olweus, D. (1993). *Bulling at school: what we know what we can do*. Retrieved from <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/pits.10114/abstract>.
- Ponomarev, V.I. (2013). Issledovaniia aktsentuatsiy kharaktera uchastnikov bullinga v kontingente podrostkov regionalnogo sotsialnogo zavedeniia dlia nesovershennoletnikh [Studies of accentuations of the character of bullying participants in the contingent of adolescents of a regional social institution for minors]. *Svit medycyny ta biologii, The world of medicine and biology*, 3(39), 125-130. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/S_med_2013_3%2839%29__41 [in Russian].
- Randall, P. (2001). *Bullying in Adulthood. Assessing the Bullies and Their Victims*. USA. Retrieved from <http://site.ebrary.com/lib/bckharkiv/Doc?id=10053591>.
- Sempson, R. (2008). *Zaliakuvannia v shkolakh [Intimidation in schools]*. SShA. Retrieved from https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/poperedzhenya_dl/buling_article.pdf [in Ukrainian].
- Spiral bullinha [The Spiral of Bullying]. (2019). (n.d.). *psychologia.edu.ru*. Retrieved from <http://psychologia.edu.ru/azbuka-bullinga/pages/spiral-bullinga.html> [in Ukrainian].
- Stop shkilnyi teror. Osoblyvosti tskuvannia u dytiachomu vitsi. Profilaktyka ta protystoiannia bulinhu [Stop school terror. Features of bullying in childhood. Prevention and resistance to bullying]. (2017). (n.d.). *Doslidzhennya-bulinh*. Retrieved from <http://Doslidzhennya-bulinh/pdf> [in Ukrainian].
- Tilikina, N.V. (2019). *Formy ta vydy bulinhu (tskuvannai) [Forms and types of bullying]*. Retrieved from <https://nupp.edu.ua/uploads/files/0/main/deps/ps/buling/module1/buling-iak-iavische.pdf> [in Ukrainian].
- Zhebrova, A.O. (2016). *Bulinh yak riznovyd katuvan sered nepovnoletnikh [Bullying as a type of torture among minors]*. Retrieved from <http://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/Zhebrova-Anastasiya-Oleksandrivna.pdf>. doi: <https://doi.org/10.18411/d-2016-154> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Альохін М. Антибулінгові практики в школі: соціально-педагогічний контекст. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2019. № 1–2 (64–65). С. 85–91. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/925043.pdf>. doi: 10.28925/2078-1687.2019.1-2.8592.
- Grundlagen zu Gewalt in der Familie / [G. Buchner, B. Cizek, V. Gossweiner et al.] München, 2007. 74 p. URL: <https://www.fachportal/paedagogik.de/literatur/vollanzeige.html?FId=601624#vollanzeige>.
- Булінг – ми всі можемо допомогти це зупинити: посібник. Весна, 2013. С. 3. URL: <http://www.edu.gov.on.ca/eng/multi/ukrainian/bullyinguk.pdf>.
- Докунина Т. В. Буллінг – травля в школі. *Белорусская організація лікарів*: [сайт]. URL: http://belasma.gippokrat.by/bottom_news_block/children/bullying-v-shkolah/index.htm.
- Драбина булінгу. URL: <https://nupp.edu.ua/uploads/files/0/main/deps/ps/buling/module1/drabina-bulingu.pdf>.
- Focus on bullying: A prevention program for elementary school communities. Victoria: British Columbia Ministry of Education, 1998. 15 p.
- Градова Ю. В., Артамонова М. Г. Конституційно-правові засади протидії булінгу в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2020. Вип. 29. С. 84–92. doi: 10.10.26565/2075-1834-2020-29-10.
- Король А. Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1–2 (13). С. 84–93. URL: https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/poperedzhenya_dl/buling_article.Pdf.
- Лэйн Д. А. Школьная травля (буллинг). URL: <http://www.zipsites.ru/psy/psyib/info.php?=#414>.
- Main definition of «bully» in English. URL: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/bully>.
- Маряновська В. В. Булінг: вітчизняний та закордонний досвід. *Обзор экономики и менеджмента транспорта*. 2019. Вип. 2 (18). С. 147–154. doi: <https://doi.org/10.15802/rtem.v18i2.190706>.
- Meaning of «bully» in the English Dictionariy. 1988. URL: <https://dictionari.cambridge.org/dictionary/english/bully?q=buling#translations>.
- Морозов О. А. Особенности буллинга и моббинга в России. *Актуальные проблемы авиации и космонавтики*. 2010. № 6. С. 262–263.
- Olweus D. *Bulling at school: what we know what we can do*. 1993. URL: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/pits.10114/abstract>.
- Пономарев В. И. Исследования акцентуаций характера участников буллинга в контингенте подростков регионального социального заведения для несовершеннолетних. *Світ медицини та біології*. 2013. № 3 (39). С. 125–130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/S_med_2013_3%2839%29__41.

- Randall P. Bullying in Adulthood. Assessing the Bullies and Their Victims. USA, 2001. URL: <http://site.ebrary.com/lib/bckharkiv/Doc?id=10053591>.
- Семпсон Р. Залякування в школах: посібник. США, 2008. С. 49. URL: https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/poperedzhenya_dl/buling_article.pdf.
- Спираль буллинга. 2019. URL: <http://psychologia.edu.ru/azbuka-bullinga/pages/spiral-bullinga.html>.
- Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу. 2017. С. 14–17. URL: <http://Doslidzhennya-buling/pdf>.
- Тілікіна Н. В. Форми та види булінгу (цькування) : лекція 2. URL: <https://nupp.edu.ua/uploads/files/0/main/deps/ps/buling/module1/buling-ia-ivische.pdf>.
- Жеброва А. О. Булінг як різновид катувань серед неповнолітніх. 2016. С. 12. URL: <http://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/Жеброва-Анастасія-Олександрівна.pdf>. doi: <https://doi.org/10.18411/d-2016-154>.

Стаття надійшла до редколегії 26.12.2020

Levchenko Yu. – Ph.D in Law, Associate Professor Head of the Department of Criminology and Criminal Enforcement of the National Academy of the Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1124-9517>

Social and Legal Character of Bullying

Purpose. Analyze the concept of bullying, determine its social and legal nature. Based on the analysis, formulate your own definition of bullying. **Methodology.** The methodological basis of the study are general and special methods of scientific knowledge of socio-legal phenomena and processes. In particular, these are such methods as: historical-legal, dialectical, formal-logical, system-structural, statistical, etc. The theoretical basis of this publication were the works of domestic and foreign scientists on the study of bullying. The **scientific novelty** of the publication is that for the first time the definition of bullying has been comprehensively studied, its types have been singled out, the phases of its development (ladder of bullying) have been determined, and the concept of bullying has been given. **Conclusions.** If the problem of school bullying has been widely studied in the world since the 1980s, the attention of Ukrainian researchers to this issue has intensified only in the last decade (the first studies in Ukraine began only in 2005). This is primarily due to the fact that bullying has become widespread among Ukrainian schoolchildren (or, perhaps, society has become more likely to witness bullying as a result of horrific videos of children bullying each other). According to the WHO, Ukraine ranks in the top ten countries in Europe in terms of its prevalence among 11–15-year-old schoolchildren. Disappointing indicators make us think about the problem of all those who can help solve it – parents, teachers, human rights activists, psychologists and, of course, managers who shape education policy. However, in order to develop effective mechanisms to combat school bullying, it is necessary to operate with objective and relevant data on the current situation related to the phenomenon, to understand its social and legal character.

Keywords: bullying; violence; school violence; physical violence; economic violence; sexual violence; psychological violence; phases of bullying development; mobbing.